

HAZARLARDAN RUSLARA KALEDEN ŞEHİRE: SARKEL

Aslı ÇANDARLI*

ÖZ

Arkeolojik araştırmalar sonucunda Don (Tın) bozkırındaki Sol Yaka Tsimlyansk yerleşimi ile özdeşleştirilen Sarkel, kurulduğu andan itibaren sadece Hazar Kağanlığı'nın değil, aynı zamanda Bizans'ın ve Rus Knezliklerinin tarihinde de önemli bir yer tutmuştur. Konumu, kimler tarafından hangi amaçla inşa edildiği, şehir olarak nitelenip nitelenmeyeceği gibi türlü konular araştırmacıları epeyce meşgul etmiştir. Sarkel'in 9. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar varlığını koruduğu ancak bu zaman içerisinde ciddi bir takım değişiklik ve dönüşümlere maruz kaldığı görülmektedir. Çalışmanın ana odağı Sarkel'in, Hazar Kağanlığı ve Rus dönemlerinde ifade ettiği anlamı ortaya koymaktır. Bu doğrultuda yerleşimin inşa amacı, konumu ve zaman içinde geçirdiği dönüşüm gibi konular tartışılmıştır. Kalenin inşa sürecinde Bizans'ın rolünün ne olduğu gerek ikili ilişkiler gerekse mimari özellikler açısından incelenip değerlendirilmiştir. Sarkel'in başlangıçta güvenlik ve kontrol amacıyla inşa edilen bir kale iken zamanla bir şehre dönüşmesi süreci, yerleşimdeki mimari yapılar ve gündelik yaşam çerçevesinde ele alınmıştır. Makale, Sarkel'den Bela Veja'ya dönüşüm sürecini arkeolojik bulgular ve tarihsel veriler ışığında ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sarkel, Bela Veja, Hazar, Rus, Kale, Şehir

FROM THE KHAZARS TO THE RUSSAINS, FROM FORTRESS TO CITY: SARKEL

ABSTRACT

Sarkel, identified by archaeological researchers with the Tsimlyansk settlement on the Left Bank of the Don (Tın) steppe, has played an important role not only in the history of the Khazars, but also in the history of neighboring formations such as the Eastern Rome and Rus'. Its location, by whom and for what purpose it was built, and whether it can be characterized as a city have kept researchers busy. Sarkel survived from the 9th to the 12th centuries, but was subjected to a number of serious changes and transformations during this time. The main focus of the study is to reveal the significance of Sarkel during the Khazar Khaganate and Russian periods. To this end, the purpose of the settlement's construction, its location and its transformation over time will be discussed. The process of its transformation into a city, while it was initially a fortress built for security and control purposes, will be discussed within the framework of architectural structures and daily life in the settlement. The article will try to reveal the transformation process from Sarkel to Belaya Vezha in the light of archaeological findings and historical data.

Keywords: Sarkel, Bela Veja, Caspian, Russian, Fortress, City

Giriş

Hazar Kağanlığı dönemi birçok açıdan dikkat çekicidir. Bu dönem söz konusu olduğunda belki de ilk olarak ticarete¹ vurgu yapılır. İnanç çeşitliliği, idari yapı gibi konular öne çıkar. Bunların yanı sıra yerleşim yerleri ya da sabit mekanlar açısından da büyük bir gelişmişlik göze çarpar. Nitekim İbn Hurdâzbih, İdrisî, Mesûdî, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî, İbn el Fakîh gibi İslam kaynakları; Belencer, Hanbalî, el-Beyzâ, Semender, İtil gibi çok çeşitli yerleşim yerlerinden bahsederek (Şeşen, 2001, s. 45, 70-71, 112-113, 121, 159, 176-177, 186, 193, 200) bunları

Gönderilme Tarihi: 04.02.2025

Kabul Tarihi: 23.06.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, MUĞLA; ORCID:0000-0002-0076-0064, E-posta: aslicandarli@mu.edu.tr

¹ Flyarov, Hazarların ağırlıklı olarak ticaret yapan bir güç olarak nitelenmesine dikkatle yaklaşılması gerektiğini, Hazar Kağanlığı döneminde ticaretin rolünün aslında çağdaşı olan herhangi bir devletten daha büyük olmadığını belirtir. Buna kanıt olarak da Hazarların Arap dirhemlerinin taklitlerini bassalar da gümüş sikke istiflerinin miktar olarak oldukça az olmasını gösterir (2013, s. 60; Petruhin, 2002, s. 296-315).

Hazar şehirleri olarak sıralar. Ne var ki, “şehir” kelimesi ile neyin kastedildiği tam olarak açık değildir (Kalinina, 2014, s. 40). Bu doğrultuda söz konusu yerleşimlerin “şehir” olarak nitelenip nitelenemeyeceğine ilişkin farklı görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin Flyarov, Hazarlarda mimari açıdan çağdaşı olan Bizans şehirleriyle karşılaştırılabilecek tek bir yerleşimin bulunmadığını belirterek Hazar Kağanlığı dönemi için “şehir” yerine “yerleşim” ifadesini önermiştir (2013, s. 59). Bu makalede konunun sınırları gereği Hazar şehirlerine ilişkin tartışmalar kapsama alınmamıştır ancak diğer tüm yerleşimler için söz konusu olan çelişkili yaklaşım, Hazar Kağanlığı dönemine ait çok sayıdaki kaleden biri olan Sarkel konusunda da benzerdir. Bölgede uzun yıllar arkeolojik araştırmalar yürüten Artamanov, Sarkel için başlangıçta şehir ifadesini kullanırken zaman içinde verilerin çoğalmasıyla birlikte burasının bir kale olduğunu ve ancak Rus döneminde tam bir zanaat merkezi ve sınır kale şehrine dönüştüğünü belirtmiştir (1935, s. 81-85; 1958, s. 49, 56). Oysa Flyarov, Sarkel’de zanaatın Rus döneminde çok fazla geliştiği yönündeki düşünceye katılmaz ve bu söylemin birtakım zorunluluklar sonucunda ortaya çıktığını düşünür. Hazar Kağanlığı döneminin demir madeni ve bu madenden üretilen ürünler açısından zengin olduğunu, bunun yanı sıra çanak çömlek atölyelerinin de azımsanmayacak ölçüde faaliyette bulunduğunu belirtir (2011, s. 18-20). Sarkel’de her biri altın ve gümüş işçiliğinin gelişmişliğinin göstergesi olan çok sayıda malzeme tespit edilmiştir (Yücel, 2002, s. 781-813). Yine de genel yaklaşım, Sarkel’in başlangıçta kale olsa da zaman içinde nüfusun artması, kale içinde ve çevresinde zanaat ve ticaretin giderek yaygınlaşması sonucunda şehre dönüştüğü biçimindedir (Pletneva, 1976, s. 48, 50).

Askeri mimarinin bir parçası olan kaleler konum olarak genellikle kavşak, geçit ya da denize uzanan burun gibi stratejik noktalara inşa edilmiştir. Sahanın coğrafi özelliklerinin kale savunmasını kolaylaştırıcı bir etki yaratmasına öncelikli olarak önem verilmiştir. Kule ve burçlar hiç kuşkusuz kale mimarisinin en önemli kısımlarını oluşturur ancak bunun yanı sıra iç kale, kale sakinlerinin yaşayacağı konutlar, geçit ve depolar gibi daha birçok yapı bulunur (Eyice, 2001, 234).

Kale yapıları bulundukları saha için aidiyet ve sahiplenme bildirirken aynı zamanda güvende olma ihtiyacına hizmet etmektedir (Baykara, 1990, s. 19-20; Baykara, 2023, s. 62). Kalelerin varlığı ile ilgili olarak Pletneva bozkır şehirlerinin oluşumunda ilk aşamanın, kaleyi çevreleyen bölgeye aktif olarak yerleşilmesi ve buranın zanaat yerleşimine dönüştürülmesi olduğu yönünde bir görüş belirtse de Flyarov buna karşı çıkarak sürecin tam tersi biçimde işlediğini; idarecilerin yaşadığı kalelerin, zaten yerleşimin başlamış olduğu, kalıcı bir nüfusun bulunduğu yerlere inşa edildiğini düşünmüştür. Buna göre kalelerin ıssız bir bozkır alanına inşa edilmesi söz konusu değildir tam aksine varlık amacı zaten güvenliği sağlamak olduğu için nüfusun yoğun olduğu alanlar özellikle tercih edilmiştir. Bu durum herhangi bir kalenin, taş veya tuğlanın yakınında ya da çevresindeki alanda daha eski yerleşimlerin keşfedilmesinin beklenmesi gerektiği anlamına gelir. ıssız yerlere ya da sınır bölgelerine inşa edilen kaleler de bulunmaktadır ancak bunlar yerleşim amacıyla değil savunma amacıyla inşa edilmişlerdir. Bu doğrultuda kaleler kabaca yerleşim amaçlı ve savunma amaçlı biçiminde ayrılabilir. Ancak hangi amaçla kurulursa kurulsun bir kale inşası, aynı zamanda belli yeterlikte bir nüfusun iş gücü ve tarımsal üretim amacıyla söz konusu alanda konaklamasını beraberinde getirir (Flyarov, 2011, s. 15). Bu noktada Sarkel’in kurulduğu sahanın, öncesinde de bir yaşam alanı olduğu bilinmektedir.

1.Nerede ve Neden Kuruldu?

Herhangi bir yerleşim için coğrafi konum, sosyo-ekonomik ve mimari yapıyı da doğrudan etkileyen bir öneme sahiptir. Sarkel'e bu açıdan bakıldığında kalenin, Aşağı Don Havzasında Don Nehrinin Tsimlyansk istasyonu yakınında bulunduğu ve Sol kıyı Tsimlyansk olarak adlandırıldığı görülür. Kalenin inşa edildiği kısım, Don Nehrinin alçak bir kıyısında bir burun üzerindedir (Harita 1). Bu burun geniş, derin bir hendek ve bir sur ile kıyının geri kalanından ayrılmıştır. Bina kalıntıları ve genel olarak insan yaşamına dair izler, söz konusu surların çevrelediği burnun ucunda yoğunlaşır (Artamanov, 1940, s. 130-133, 136; Artamanov, 1962, s. 300; Pletneva, 1976, s. 51).

Harita 1: Sarkel'in konumu (Düzenleyen: Hakan Kaya, 03.03.2025)

Hazar Kağanlığı Karadeniz sahillerinde uzun bir süre rakipsiz durumda varlık göstermiş ve kendisini Ural-Hazar kapısının kilidi olarak görmüştür. Ne var ki, Macarlar ve Peçeneklerin gelmesi, ardından Rus knezliklerinin ortaya çıkması ve Bizans'ın Karadeniz sahillerini tehdit etmesiyle birlikte Hazarların bu alandaki rakipsiz hakimiyeti, 9. yüzyılda değişmeye başlamıştır. Tehlike ve tehditlerin belirmesi, birtakım önlemlerin alınmasını beraberinde getirmiştir ki, kalelerin savunma amacına hizmet eden yapıları düşünüldüğünde, Don üzerinde bulunan Sarkel'in inşası da bunlardan biri olmalıdır (Artamanov, 1956, s. 338, 340; Artmanov, 2008, s. 385; Korkmaz, 2022, s. 369-370). Sarkel'in inşa tarihine ilişkin "834 yılı", "837'den önceki bir tarih", "838" ya da "838 ile 841 arası" biçiminde ifadeler yer alır. Dolayısıyla inşa faaliyeti, 829-842 arasındaki dönemde hüküm süren İmparator Theophylos döneminde gerçekleşmiştir (Artamanov, 2008, s. 397; Golden, 2006, s. 156, 274; Kurat, 1972, s. 34).

Sarkel'in hangi olası düşmana karşı kurulduğuna ilişkin farklı görüşler ortaya atılmıştır: Don'un batısında yer alan bozkırlarda Peçenek boylarının yoğun biçimde bulunması ve Sarkel'in de tam bu noktalarda, Peçenekler ile sınırın başladığı yerde kurulması, ilk bakışta kalenin Peçeneklere karşı korunma amacıyla yapıldığı fikrinin doğmasına yol açmıştır. Ne var ki, Sarkel Peçeneklerin bölgeye gelmesinden daha önce inşa edilmiştir ve aslında o dönemde bu bozkırlarda Macarlar bulunmaktadır (Artamanov, 2008, s. 431). Nitekim Hazarların iç karışıklıklarla uğraşmasını fırsat bilen Macarlar, İtil ötesinden Karadeniz civarına gelmişlerdir. Hazarların başta Macarlar olmak üzere düşman tehlikesinden korunmak için hendekler kazdığı bilgisiyle de (Şeşen, 2001, s. 38) doğru orantılı olarak birçok araştırmacı, Sarkel'in inşa edilme sebebine ilişkin Macarları işaret eder (Artamanov, 1962, s. 341-343; Artamanov, 2008, s. 417, 438-439; Bubenok, 2013, s. 318, 320-321; Karatay, 2010, s. 78-81; Karatay, 2013, 438; Özcan, 2019, s.

237). Hazarların 9. yüzyıl ortalarında çıkarları doğrultusunda Macarları kendi yanlarına çekmeye çalıştığı (Artamanov, 2008, s. 441), hatta tarafların 890'larda Peçeneklere karşı mücadelede ortak hareket için müzakerelerde bulunduğu (Novoseltsev, 1990, s. 131-133; Artamanov, 2008, s. 442) görülüyorsa da, ilişkilerin başlangıçta düşmanca olduğu bilinmektedir. Macarların ortaya çıkmasının, Bizans için de Kırım'daki topraklarının güvenliği konusunda bir endişe oluşturmuş olabileceği düşünülür. Macarlar ya da Peçenekler dışında Sarkel'in inşasıyla ilişkilendirilen bir diğer konu bölgede Rus varlığının belirmesidir (Artamanov, 1956, s. 338-339; Karatay, 2013, s. 439).

Aşağı Don'da Sarkel dışında da çok sayıda kale bulunmaktadır. Söz konusu kalelerden özellikle Pravoberejny Kalesi olarak da adlandırılan Sağ Yaka Tsimlyansk Kalesi ile Sarkel arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu kale Sarkel'in inşa edildiği yerin hemen karşısındadır. Artamanov, söz konusu küçük ve sağlam kalenin Sarkel'in kurulmasından önce yıkıldığını düşünmüş; Sarkel'in inşasının da, Don üzerinden geçiş noktasını kontrol altında tutan bu kalenin yıkılmasının bir sonucu olduğunu belirtmiştir (1940, s. 158 vd.; Artamanov, 2008, s. 409, 413, 415). Bu doğrultuda düşünüldüğünde kale düşmanın geçişini engellemek için inşa edilmiş gözükmektedir ve öncelikli amaç Don geçidini korumaktır (Artamanov, 1962, s. 321; Bubenok, 2013, s. 321). Ne var ki, Flyarov, Artamanov'un aksine, Sağ Yaka Kalesinin Sarkel'in inşasından önce değil, biraz daha sonra yıkıldığını, dolayısıyla bir süre her iki kalenin birlikte var olduğunu düşünür. Bu düşüncesini de burada, Sarkel'den gelen tuğlaların bulunmasına dayandırır. Bu bilgi Sağ Yaka Kalesinin karşısında Sol Yaka Tsimlyansk Kalesinin hangi amaçla inşa edilmiş olabileceği sorusunun cevabını ilk bakışta karmaşıktırmaktadır (Flyarov, 1995, s. 486-488; Bubenok, 2013, s. 328). Bu bağlamda, Sarkel'in nehir üzerinde değil, nehrin geçtiği kara yolu üzerinde inşa edilmiş olduğu düşünülürse kalenin nehri gözetlemeye uygun olmayan bir yerde kurulması, söz konusu inşaatın Don'a açılan su yollarını kontrol etmek amacından uzak olduğunu göstermektedir. Nehir geçişindeki kara yolu üzerinde inşa edilen Sarkel, Hazarların merkezi İtil'den Aşağı İtil'e giden yolun açıldığı batı ve kuzeybatı sahasındaki konumunu güçlendirmek amacına hizmet etmiş olmalıdır. Tam geçitte yer alan kale, batıdan gelen düşmanlara karşı sadece duvarlarla değil, aynı zamanda geniş bir nehirle de korunmuş durumdadır. Dolayısıyla 8. yüzyılın sonları ve 9. yüzyılın başlarında Don Nehri geçidini korumak öncelikli meselelerden biri olmalıdır (Artamanov, 1962, s. 299-300; Artamanov, 2008, s. 388-389). Bu noktada Sağ yaka yerleşiminin Don geçidini koruma görevini tam olarak yerine getiremediği ve bu nedenle de eş zamanlı olarak Sarkel'in devreye alındığı düşünülebilir (Bubenok, 2013, s. 330).

S. A. Pletneva'nın konuya bakışı, güvenlik ve savunma konularından farklı olarak ticaret odaklıdır. Pletneva'ya göre Sarkel'in yoğun nüfuslu bir bölgede bulunması ve korunması gereken sınırlardan da uzakta yer alması nedeniyle savunma amacına hizmet etmesi mümkün değildir. O, Sarkel ve Sağ yaka yerleşiminin Don'dan geçen önemli kara ticaret yollarının kesişme noktasında yer aldığını belirterek Hazar kalesi Sarkel'in her şeyden önce bir ticaret merkezi olduğu düşüncesindedir. Mısır'dan ve halifelikten gelmiş dirhem buluntularını, Doğu ülkeleleriyle Bizans arasındaki ticaretin de bu coğrafya üzerinden gerçekleştiğini gösteren kanıtlar biçiminde değerlendiren Pletneva, Sarkel'in ticaret yolları kavşağına özel olarak inşa edildiğini belirterek buranın gümrük ve kervansaray işlevi gördüğünü düşünmüştür (1996, s. 143; Pletneva, 1999, s. 89; Bubenok 2013, s. 329). Öyle ki, Sarkel'in inşasından önce Don'un sağ kıyısında bu ticaret güzergâhı üzerinde kontrol işlevlerini Sağ yaka yerleşimi yerine getirmiştir. Ne var ki, bunu destekleyecek ikna edici bir kanıt yoktur. Nitekim burada kazılar sırasında ortaya çıkarılan ithal seramik buluntuları Aşağı Don bölgesinde bulunan diğer yerlerdekinden daha fazla

değildir (Flyarov, 2011, s. 33-34). Tüccar ya da gezginler için barınma imkanı sunma, Sarkel'e özgü bir durum olmadığı gibi buranın "kervansaray" olarak vurgulanmasını destekleyecek arkeolojik veriler de bulunmamaktadır (Flyarov, 2013, s. 65). Bu noktada Sarkel'in zaman içinde ticari faaliyetlerdeki rolünün giderek arttığı kabul edilmesi gereken bir gerçek olsa da ilk kurulum amacının doğrudan ticaret olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Başlangıçta ana amaç Hazar merkezi İtil'den Aşağı İtil'e giden kısımdaki sahayı sıkı bir şekilde kontrol edebilmek olmalıdır (Artamanov, 1956, s. 340). Bu durumda hem Sağ Yaka yerleşiminin hem de Sarkel'in çok yönlü bir işlevselliğe sahip olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim İtil'den Don'a ilerleyen göçerler için bir engel oluşturmalarının yanında Don boyunca geçen gemilerle ilgili bir kontrol mekanizması da sağlamış olmaları olasıdır. Söz konusu yerleşimlerin sakinleri geçidin bakımından sorumludur. Zaman içinde Sağ Yaka yerleşiminin yıkılması, Sarkel'in tek kalması sonucunu beraberinde getirmiş ve bulunduğu konum da onun ekonomik önemini hem tüccarlar hem de göçerler için güçlendirmiş gözükmektedir (Bubenok, 2013, s. 335).

2.Sarkel'in İnşasında Bizans'ın Rolü Nedir?

Sarkel'in inşası söz konusu olduğunda Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitus'un Sarkel'in yapımında Bizans etkisinin bulunduğu konusundaki anlatısı öne çıkar. Buna göre; Hazarlar Don'da bir kale inşa etmek için yardım istemiş, İmparator Theophilus bu isteği olumlu karşılayarak onlara imparatorluk donanmasının savaş gemileriyle birlikte önemli bir Bizans ileri gelenini, Petronas Kamaterus'u göndermiştir (Porphyrogenitus, 1967, s. 183-185; Porphyrogenitus, 2020, s. 109; Karatay, 2010, s. 72-73). Kale inşası için Bizans'tan talepte bulunulması ve bu talep doğrultusunda Petrona'nın görevlendirilmesi, araştırmacıları Sarkel'in inşasında Bizans'ın rolünü tayine itmiş ve bu yönde incelemelerin yapılmasını beraberinde getirmiştir.

İlk bakışta Bizans ve Hazar Kağanlığı uzun süre ortak düşman olarak Arap halifeliğine karşı mücadele vermiştir. Bu doğrultuda Bizans'ın ortak başka bir düşmana karşı savaşmak için bir kale inşa etmede daha önce müttefiklik yaptığı Hazarlara yardım etmeyi reddetmediği düşünülebilir. Oysa tarafların bu süreçte kendi siyasetlerini uygulamış oldukları ve aslında hiçbir zaman tam olarak ortak hareket etmedikleri düşünüldüğünde samimi bir müttefikliğin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır (Karatay, 2010, s. 82-83; Karatay, 2013, s. 354). Yine de Sarkel'in, Karadeniz bozkırlarında ortaya çıkan ve hem Hazarlar hem de Bizans için eşit derecede tehlikeli olan göçerlere karşı inşa edildiğini varsaymak olasıdır. Bizans açısından Karadeniz sahillerindeki göçerlerin kontrol altında tutulması sayesinde bir yandan Hazarların ihtiyacını karşılayıp dostluğunu sağlamak diğer yandan kendi sınırlarını güven altında tutmak oldukça kazançlı bir tutum olarak görülebilir. Rusların Kırım'ın güney ve doğu sahillerine, Kerson'dan Kerç'e kadar olan alana düzenlediği saldırı düşünüldüğünde Hazar ve Bizans'ın etkinliğini sınırlandırmaya yönelik ortak tehdide karşı dikkatlerini bu yöne çevirmeleri ve güçlerini birleştirmek istemeleri de son derece doğaldır. Sarkel'in inşası için istenilen yardım ve verilen olumlu cevap bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu noktada Sarkel'in inşası ya da Bizans'ın bu inşaat için yardım heyeti göndermesi, Hazarların içinde olduğu bunalımın merkezi yönetim tarafından kontrol altına alındığının da bir göstergesidir. (Artamanov, 1940, s. 135; Artamanov, 1958, s. 7, 25; Artamanov, 2008, s. 387, 394, 422).

Constantine Porphyrogenitus'un anlatısına göre; Petrona buraya Kerson üzerinden gelmiş, savaş gemilerini Kerson'da bırakarak yola yük gemileriyle devam etmiştir. Sarkel'in inşa edileceği yer olan Tanais Irmağı üzerinde kale inşasına uygun taş bulunmadığı için kil kazılmış,

fırınlar yaptırılmış ve içinde tuğlalar pişirilmiştir. Küçük nehir taşlarından kireç çıkarma yoluna gidilmiştir (2020, s. 110).

Resim 1: Sarkel tuğlaları üzerindeki işaretler (Artamanov, 1958, s. 24)

Kalenin yapımında yanmış kare ve dikdörtgen tuğlalar kullanılmıştır. Bu noktada Semi-karakorsk ve Pravoberejny Kalelerine bakıldığında yanmış değil ham tuğla kullanıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla yaygın olmamakla birlikte tuğla yapım tekniği, Sarkel'in inşasından çok önce de Don'da bilinmektedir (Artamanov, 1959, s. 7; Flyarov, 2014, s. 102). Yapılan incelemeler Sarkel'de tuğlaların farklı ölçü ve şekillerde bulunduğunu ve kabaca iki gruba ayrılabilceğini göstermiştir ki, ilk grup tuğlalar düzgün şekilli, iyi pişmiş kırmızı veya kırmızı-turuncu renklidir. Çok azının üzerinde yanlışlıkla olduğu düşünülen hayvan veya insan ayak izleri bulunurken, daha da az bir kısmında özellikle çizilmiş işaret ve şekiller yer almaktadır. Pişirilmeleri ve kalıplanmaları daha iyi durumda olan diğer grup tuğlalar boyut olarak da ilk gruptan daha büyüktür. Bunların üzerinde işaret ve çizimlere daha sık rastlanmıştır. İlk gruptaki tuğlaların daha kaliteli kirece sahip olduğu, ikinci gruptaki tuğlaların ise yüksek oranda kum içeren kireç üzerine döşendiği bilgisi bulunmaktadır. Bu, ilk inşaatın kalenin birincil yapısını oluşturmaya odaklandığını ve ardından daha sonraki geliştirmelerin veya onarımların yapıldığını göstermektedir (Pletneva, 1999, s. 88). Bu bağlamda Hazarlar Sarkel'in inşası için Bizans yardımına ihtiyaç duymuştur belki ama bu ihtiyacın malzeme ya da işçilik ihtiyacı olmadığı, mimari açıdan Bizans özelliklerinin alınıp uygulanması gibi bir durumun söz konusu olmamasından anlaşılmaktadır. Zira inşaatta kullanılan tuğlaların ölçü ve şekilleri Bizans tuğlalarından farklı yapıdadır. Daha kalın ancak onlara göre daha az köşeli özelliğe sahiptir. Yüzeylerinde bazı işaret, şekil, harf ve sembolik figürler yer almıştır ki (Resim 1), bunlar Mayats harabelerindeki ve Tuna Bulgarlarının başkenti Pliska'daki kaya ve tuğlaları hatırlatmaktadır (Artamanov, 1958, s. 11, 23; Artamanov, 2008, s. 390-391). Elinde yay tutan savaşçı, silah taşıyan süvari ya da at gibi hayvan tasvirlerinin yanında kare dikdörtgen gibi geometrik şekiller, harf, çizgi biçimleri ya da tamga-

lara rastlanmıştır (Oktay Çerezci, 2019, s. 5-6; Oktay Çerezci, 2024, s. 40-42, 44, 47). Çoğu kireçle kaplı olduğu için bunların dekor amaçlı uygulanmış olamayacağı, ustaların işaretleri ya da büyü ve kült sembolleri olarak değerlendirilebilecekleri düşünülmüştür (Artamanov, 1940, s. 141-142). Tuğlalar üzerinde yer alan tasvir ve sembollerin Türk kültürünü yansıtmasının yanı sıra Hazar dönemine ait olan çeşitli eşyalar üzerinde bulunan çizgi ve işaretlerin Göktürk Alfabesi ile ilişkilendirilmesi söz konusudur (Kurat, 1972, s. 34).

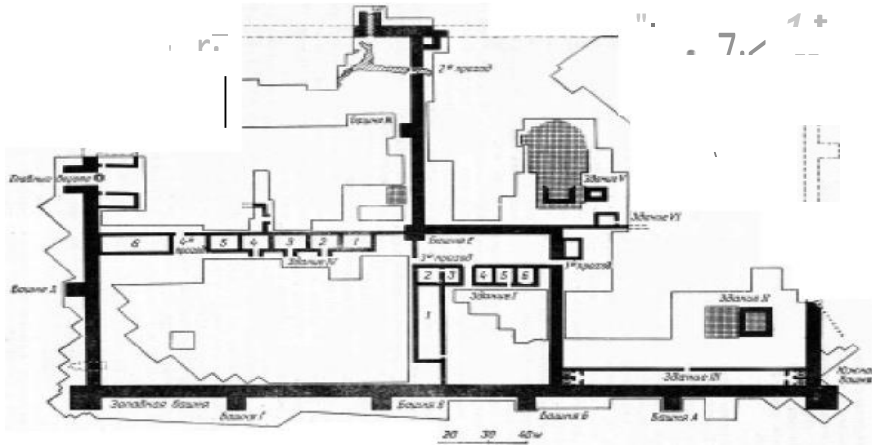
Tuğlaları bağlamak için kullanılan kireçte çok az miktarda kum karışımı varsa da Bizans çimentosunda yaygın olan kırılmış tuğla başta olmak üzere başka hiçbir yabancı maddeye rastlanmamıştır. Tuğla sıraları ile taş sıraları dönüşümlü olarak kullanmak Bizans için tipik bir özellikken Sarkel, sadece kireç üzerine tuğladan inşa edilmiştir (Artamanov, 1940, s. 141; Artamanov, 1958, s. 25; Artamanov, 2008, s. 391). Kalenin bazı iç yapılarında gri renkli duvar sıvalarının bulunduğu belirtilmiş; kırmızı ve yeşil boya ile kaplı bir kapı sıvasından bahsedilmiştir. Bu boya ve sıva teknolojisinin, duvar işçiliğinin de Bizans'la ilişkilendirilebileceği düşünülmüştür (Rappoport, 1959, s. 17, 19, 23-24; Artamanov, 1935, s. 10-11; Flyarov, 2014, s. 104-105, 107). Oysa Artamanov Sarkel'de kale içindeki bazı binalarda iç ve dış sıvaların bulunduğunu belirtse de mermer sütun ve başlıklar dışında Bizans'ı anımsatacak herhangi bir şeye rastlanmadığını bildirmiştir (Artamanov, 1958, s. 25; Artamanov, 1962, s. 302). Sarkel ile ilgili olarak miktar açısından az olmasına rağmen oldukça ilgi çekici olan bir diğer konu kalenin iç kale duvarının kuzeydoğu dış duvarıyla birleştiği yerin yakınında bulunan kiremitlerdir ki, tümü iyi pişirilmiş, kırmızı renkli kilden yapılmıştır. Boyutları tam olarak belirlenemese de bunların şekil olarak 1,5 ila 2,5 cm kalınlığında, düzgün kavisli kenarlara sahip kiremitler olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu kenar kıvrımları, en ayırt edici özellik olarak dikkat çekmiştir (Rappoport, 1959, s. 35, 37). Bulunan kırık parçaların her biri bir tam kiremit sayılsa bile bulunan odaların en küçüğünü kapatmaya yetmeyecek kadar az miktardadır. Bu azlıktan yola çıkan Flyarov kiremitlerin yerel üretim olmadığı, belki de yeniden üretilmesi için örnek olarak gönderildiğini düşünür (2014, s. 110).

İnşa faaliyetleri ile ilgili tüm bilgiler üst üste konulduğunda Bizans'tan danışmanlık noktasında faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Artamanov, Porphyrogenitus'un Bizans'ın Sarkel'in inşasındaki rolünü gereğinden fazla büyüttüğünü düşünür. Ona göre imparatorun bu iş için sıradan biri yerine Petrona gibi önemli birini görevlendirmesi; Sarkel'in inşaatına yardımcı olma amacının görünürde kullanılan bir araç olabileceğini akla getirir. Asıl hedef ise Museviliğin durumu, Macarların gelişi ve Rusların devletleşme süreci gibi durumların etkilerini yerinde görmek, Hazarların uluslararası konumunu anlamak olmalıdır (Artamanov, 1958, s. 25; Artamanov, 2008, s. 391-392). Nitekim Porphyrogenitus, Petrona'nın eve döndüğünde doğudaki durum ve Kağanlığın zayıflamasıyla bağlantılı olarak imparatorluk için açılan fırsatlar hakkında ayrıntılı bir rapor sunduğunu yazmıştır (Pletneva, 1976, s. 51). Bu noktada aslında Petrona'nın dönüşte İmparator Theophilus'a verdiği "Kerson ile çevresinde hükümler ve yönetim istiyorsanız onların başpiskopos ve soylularına güvenmek yerine kendi askeri valinizi atayın" tavsiyesi (Porphyrogenitus, 2020, s. 110) savaş gemilerini Kerson'da bıraktığı bilgisiyle birleştirildiğinde asıl hedefin Sarkel'in inşası olmadığı düşüncesi daha da güçlenmektedir. Bizans için Kırım'daki mülklerini korumak, Hazarların durumu hakkında net bilgi sahibi olmak, onlara karşı müttefikleri olan Alanlarla iletişim kurmak ve Aşağı Don'daki gücünü pekiştirmek önemli konulardır. Alanların varlığı göz önüne alındığında Sarkel, Hazarların Kırım ve Kerson'a karşı askeri eylemlerindeki en önemli kalesi olarak düşünülmelidir. Hazarların talebi ve Bizans'ın yardımı biçiminde aktarılan anlatının Bizans'ı dünyanın merkezi olarak gören anlayışın

bir yansıması olarak tarih yazıcılığında kendine yer bulmuş olabileceği varsayımını da belirtmek gerekir (Karatay, 2010, s. 99; Özcan, 2019, s. 230). Anlaşılan o ki; tüm bu süreç aslında görünür bir gerekçe yaratmak için kullanılmış gözükmetedir (Artamanov, 2008, s. 391-396).

3.Mimari Yapı ve Nüfus Özellikleri Nasıldır?

Temelsiz biçimde kalker taşı üzerine kurulmuş olan Sarkel, dikdörtgen şekilli bir plana sahiptir (Resim 2). Hendek, kule, hisar, sur kalınlığı gibi unsurlar bir kale için olmazsa olmaz nitelikler olarak görülmelidir. Bu doğrultuda kale surunun köşelerinde 5 m yüksekliğe ulaşan çok sayıda kule ve surlar boyunca da hisarlar yer almıştır. Sarkel'in batı ve kuzey yönünde, demir çemberlerle kaplı kalın ağaç kanatlara sahip ana giriş kapıları bulunmaktadır. İç kısım her biri iki parçadan oluşan ve yine kendi içinde de iki kısma ayrılan bölümlere sahiptir ki, bu bölümler 3 m kalınlığındaki duvarlar ile oluşturulmuştur. Dikdörtgen planlı iç kale, derin bir hendek ve sur ile çevrilerek korunaklılığı ve güvenliği artırılmıştır (Artamanov, 1940, s. 141; Artamanov, 2008, s. 389-390; Pletneva, 1999, s. 87) Yapı planı incelendiğinde olası düşman hareketlerine karşı en güvenli bölümün doğu tarafı olduğu görülmektedir. Dışa kapısı bulunmayan bu bölüme sadece iç surlara açılan geçitler ile ulaşılabilir. Bu korunaklılık doğrultusunda kumanda noktası ve garnizonun son sığınak yeri olarak kullanıldığı düşünülen kalın kare biçimli kuleler doğu kısmında yer almaktadır (Artamanov, 1940, s. 140-150; Artamanov, 1958, s. 11 vd. ; Artamanov, 2008, s. 390; Pletneva, 1999, s. 87-88; Pletneva, 1976, s. 51).

Resim 2: Sarkel Kalesinin genel planı (Artamanov, 1956, s. 325).

Kalenin içinde bulunan tuğla odaların, özellikle kış aylarında ısıtılmasının zor olması da göz önünde bulundurularak, konut değil yiyecek deposu ya da cephanelik olarak kullanıldığı düşünülür (Artamanov, 1940, s. 146). Kale içinde boş alanların miktarından ve tespit edilebilen yapı sayısından anlaşılan, Sarkel başlangıçta sadece garnizon için binalara ve çeşitli malzemelerin depolandığı ambarlara sahiptir (Artamanov, 1940, s. 147). Sarkel'de koni biçimli kullanım çukurlarının yanı sıra mahzen olarak nitelenebilecek kiler odalarının bulunduğu anlaşılmıştır (Beletsky, 1959, s. 61-62).

Sarkel'in kendi savunma ve depolama yapıları dışında burada çeşitli tipte ve farklı malzemelerden yapılmış mimari yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Nitekim yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda iç surları içinde, sadece ahşap veya kil değil, aynı zamanda tuğla malzemeden

inşa edilmiş binalar bulunduğu tespit edilmiştir (Artamanov, 1940, s. 50). Bu noktada yerleşim mimari açıdan incelendiğinde kaleden şehre dönüşümün, yapılara doğrudan yansıdığı açıktır. Başlangıçta askeri amaca hizmet eden binalar zaman içinde konut ve zanaat atölyeleri ile çeşitlenmiş gözükmetedir (Ögel, 2003, s. 225). Yapılan araştırmalarda ocaklı, tuğla ocaklı, sobalı, kil fırınlı, tuğla fırınlı, kerpiçten yapılmış olmak üzere en az altı farklı türde konut grubu bulunduğu belirlenmiştir. İlk gruptaki konutlar hem yarı sığınak tipinde hem de yer üstü binaları biçiminde olsa da (Beletsky, 1959, s. 41) aslında Sarkel'in Hazar dönemine ait konutlarının önemli bir kısmının toprağa gömülü, zemine doğru derinleşen yarı sığınak tipinde olduğu belirlenmiştir. Zeminin orta kısmında bulunan çöküntü şeklindeki ocaklar konutlar için ortak bir özellik olarak öne çıkar ki, bunlar genellikle dikdörtgen, bazen ise oval planlıdır (Beletsky, 1959, s. 42-56). Kale duvarının dışında çok sayıda çukur, ocak, fırın bulunmuş ve yapılan incelemeler sonunda insan ve hayvan mezarları tespit edilmiştir (Pletneva, 1999, s. 95). Kale yakınında yer alan tüm bu çukur, mezar ve sığınakların Hazar dönemi ile ilişkili olduğu düşünülmüş; bunlar kale yapımında çalışan inşaat ustalarına atfedilmiştir (Artamanov, 1958, s. 27-30; Artamanov, 1956, s. 332).

Sarkel Kalesi'nde başlangıçta her yıl yenilenen ve ortalama 300 kişiden oluşan bir garnizon bulunmuştur (Porphyrogenitus, 2020, s. 109). Dolayısıyla kurulum aşamasında yerleşim amacı taşımamasıyla da doğru orantılı olarak içinde kalıcı bir sivil nüfus yoktur. Kalenin askeri garnizonunun Hazar hakimiyeti altındaki göçerlerden, Uzlar ve Peçeneklerden oluştuğuna ilişkin ağırlıklı görüşün (Artamanov, 1958, s. 76; Artamanov, 2008, s. 398- 399) sorgulanması gerektiğine dikkat çekilir. Zira kağanlığın doğu bölgelerine sık sık saldırı düzenleyen Peçeneklerin savunma amacına hizmet eden Sarkel'de görevlendirilmesinin pek olası olmadığı değerlendirilir (Golden, 2006, s. 82-83). Kalede kısa süre içinde sivil bir nüfusun da yer aldığı arkeolojik malzemelerden tespit edilmiştir. Yerel halkın bir kısmının garnizona hizmet etmek ve yiyecek sağlamak amacıyla kaleye yerleştirildiği varsayımlar arasındadır (Artamanov, 1956, s. 332).

Seramiklere ve çeşitli konut tiplerine bakılırsa zaman içinde yaşanan değişimle birlikte yerleşim nüfusu etnik açıdan çeşitlilik göstermiştir. Yapılan incelemeler temelde üç farklı grubun varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki Saltov kültürünün taşıyıcıları olarak nitelenen ve Alanlar ile Bulgarları içine aldığı düşünülen gruptur. İkincisi, göçerler ve sonuncusu da Slavlardır (Artamanov, 1956, s. 333, 335; Artamanov, 2008, s. 398; Pletneva, 1976, s. 52). Söz konusu gruplar uğraşları ve kullandıkları gündelik yaşam eşyaları noktasında farklılık göstermektedir. Örneğin zeminin ortasında ocakların yer aldığı toprak damlarda yaşayan Saltov kültürü taşıyıcıları daha çok tarımsal faaliyetler ile meşgul olmuş ve çömlek tezgahlarında kap kakak imali ile uğraşmıştır. Basit toprak evlerle özdeşleştirilen göçer grup yaşam özellikleri ile de doğru orantılı biçimde asılabilmek özelliğine sahip kulplu ve genellikle zengin süslemelere sahip toprak kaplar kullanmıştır (Artamanov, 1956, s. 333; Artamanov, 2008, s. 398). Slavların Sarkel'de ortaya çıkması, Svyatoslav'ın 965 yılındaki doğu seferi ile ilişkilendirilirse de aslında bu bölgede çok daha erken dönemde yoğun olmayan bir Slav varlığından bahsedilebileceği bilinmektedir (Artamanov, 1956, s. 335; Karatay, 2010, s. 97).

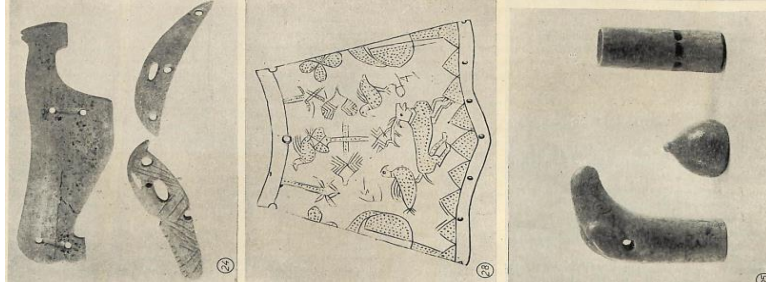
Tarihi sürece bakıldığında yıkıcı bir son gibi gözükse Svyatoslav saldırısının Sarkel için aslında yeni bir dönemin başlangıcı olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin savunma duvarları büyük ölçüde korunmuş olsa da içindeki tuğla yapıların çoğu Ruslar tarafından alındıktan sonra harabeye dönmüştür. Bununla birlikte saldırı sırasında kale nüfusunun tamamen yok edildiğini düşünmek yanıltıcı olur. Zira buluntular Sarkel nüfusunun özellikle Uz ve Peçeneklerden oluşan

bir kısmının hayatta kaldığını ve kalenin Svyatoslav tarafından ele geçirilmesinden sonra kalan tuğla kalıntılarını kullanarak yerleşim yerlerini bir ölçüde canlandırmaya çalıştığını gösterir. Svyatoslav ordusundan tahsis edilen Rus garnizonunun da kalede kalmış olması muhtemeldir. Kısa bir süre içinde de kale yeniden yoğun bir nüfusa sahip hale gelmiştir ki, kültürel özellikler yeni nüfusun esas olarak Ruslardan oluştuğunu göstermektedir (Artamanov, 1952, s. 50).

Nüfus yapısında meydana gelen değişim ile doğru orantılı biçimde Hazarların Sarkel'i zaman içinde Rusların Bela Veja'sına dönüşmüş durumdadır. Kafkaslar, Kırım'daki Bizans toprakları ve göçer dünya ile çok fazla iletişime sahip olan kent, bu dönemde bir ticaret ve zanaat merkezidir. Çanak çömlek yapımının yanı sıra demir, kemik ve değerli taş işleme konusunda da oldukça aktiftir. Ruslar için burası ekonomik ve kültürel özelliklerinin yanında güneydoğu sınırında bir ön karakol işlevi görmüş ve böylelikle siyasi-askeri bir anlama da sahip olmuştur (Artamanov, 2008, s. 577-578). Dolayısıyla Sarkel'in yerini, "beyaz saray" anlamındaki Bela Veja adlandırmasına bıraktığı bu dönemde yaşanan değişiklik, sadece siyasi aidiyet değil etnografik görünüm açısından da hissedilir biçimdedir (Artamanov, 1956, s. 335). Ancak her iki dönem için tıpkı gerek Sarkel gerekse Bela Veja adlandırmasının "beyaz ev", "aksaray", "beyaz kule" anlamlarına gelmesinde olduğu gibi başka benzerlikler de bulunmaktadır (Novoseltsev, 1990, s. 131; Artamanov, 2008, s. 385). Örneğin konutlar yarı sığınak şeklindedir (Artamanov, 1952, s. 51). Bina duvarlarının taş temeller veya pişmiş Hazar tuğlaları üzerine inşa edildiği belirlenmiştir.

Arkeolojik araştırmalar sonucunda ele geçirilen tahıl çukurları ve ambarların yanı sıra, orak, saban demiri, tırpan ya da değirmen taşları ve hububat kalıntıları gibi malzemeler, Sarkel'in tüm dönemlerinde tarımsal faaliyetlerin önemli bir meşguliyet alanı olduğunu göstermektedir. Yetiştirilen tahıl çeşitleri dikkat çekicidir. Hazar dönemindeki bodur buğday ve iki sıralı arpa yerine Rus dönemi Bela Veja'sında yumuşak buğday taneleri ve altı sıralı arpa bulunmuştur. Dolayısıyla Ruslar Don'a kendi ekmek bitkisi türlerini de getirmişlerdir. Hazar dönemindeki darı ve kenevire ilave olarak yine çavdar, yağ bitkileri ve keten yetiştirilmeye başlanmıştır. Kayısı çekirdeği gibi meyvelerin çekirdeğine rastlanması, o dönemde Don çevresinde bahçecilik faaliyetlerinin bulunmadığı bilgisinden yola çıkılarak kuru meyve ticaretinin bir kanıtı olarak değerlendirilmiştir (Artamanov, 1952, s. 52, 56; Artamanov, 1956, s. 335).

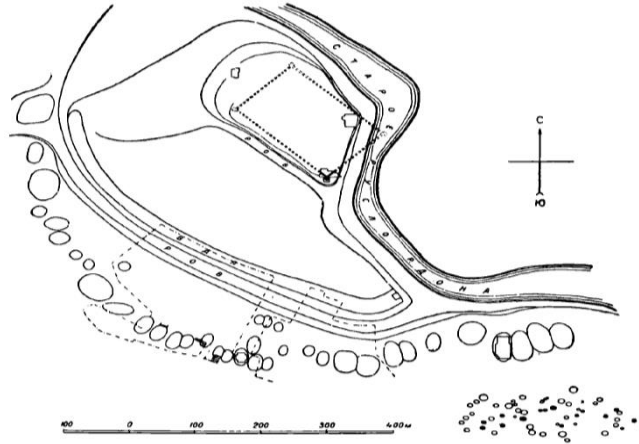
Ekonomik faaliyetler açısından tarımın Hazar döneminde ana uğraş olduğunu Rus döneminde ise temel faaliyet alanı olmaktan daha çok gelişme için gerekli bir ön koşul olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Zira bu dönemde zanaat ve ticaret faaliyetleri de oldukça gelişme kaydetmiştir. Bu doğrultuda çok sayıda demir ve çanak çömlek atölyeleri ile kemik oymacılığı, marangozluk gibi zanaatlara ait buluntular ortaya çıkarılmıştır. Hatta Rus döneminde okur yazarlığın yaygınlaşması, ticaret ve zanaat faaliyetlerinin gelişimi ile ilişkilendirilmiştir (Artamanov, 1952, s. 58-60). Ancak zanaat faaliyetlerinin, özellikle de çanak çömlek üretiminin Hazar döneminde de oldukça yaygın yapıldığını belirtmek gerekir. El işçiliği ve çömlekçi çarkı üzerinde yapılmış çeşitli kaplar, testiler, genellikle siyah cilalı yüzeye sahip bütün ve kırık tabaklar ele geçirilen buluntular arasındadır (Artamanov, 1956, s. 335). Seramiğin yanı sıra kemik oymacılığı bir diğer zanaat faaliyeti olarak önem kazanmış gözükmektedir (Resim 3). Özellikle geyik boynuzu üzerine yapılmış çok sayıda buluntu ele geçirilmiştir (Artamanov, 1956, s. 337).

Resim 3: Kemik Oymacılığı örnekleri (Artamanov, 1956, s. 336).

Hayvancılık bir diğer uğraştır. Daha çok ticari bir araç olarak avcılıkla meşgul olmuşlardır. Balık kılıcı buluntularının yanı sıra oltalar Don Nehri'nde balıkçılık faaliyetleri de yürütüldüğünün bir göstergesidir (Artamanov, 1952, s. 56-57; Ögel, 2003, s. 226).

Yerleşiminin yakınında sur boyunca uzanan çeşitli büyüklükteki höyüklerden ve kaleye yaklaşımı koruyan hendekten oluşan büyük bir mezarlık vardır (Resim 4). Kazıların gösterdiğine göre, bu mezarların büyük höyükleri Rus mezarlıklarıdır ve bazen yüzlerce gömü içerir. Rus mezarlığının yakınında yuvarlak alçak höyüklerden oluşan önemli bir höyük mezarlık alanı bulunmaktadır ki, genellikle çukur mezarlarda tipik göçer gömülerine rastlanmıştır; insan iskeleti ile birlikte, üstünde veya yakınında at kemikleri bulunmuştur. Buluntulardan 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiği anlaşılan mezarların atın parçalarıyla ya da at malzemeleriyle birlikte gömülme özelliği doğrudan göçerlere işaret etmektedir. Gerek bu dönemde Uzlarla kurulan müttefiklik ilişkisi gerekse tek kenarlı kılıçlar gibi özellikler doğrultusunda bunların Uzlara ait olduğu düşünülmüştür. (Artamanov, 1952, s. 66, 68-69, 72, 74).

Resim 4: Sarkel ve Mezarlık Alanı Planı (Artamanov, 1952, s. 51; Artamanov, 1940, s. 136)

Yapılan araştırmalardan elde edilen veriler Rus döneminde bir şehre dönüşmüş olan yerleşimin son zamanlarının yangın ve saldırı gibi zorlu süreçleri yaşadığını göstermektedir. Nitekim bulunan kemikler üzerinde silah yara izlerine rastlandığı gibi mızrak veya ok saplanmış iskeletler de ele geçirilmiştir. Tarihi sürece bakıldığında 11. yüzyılın sonlarında Ruslar, Ku-

man-Kıpçakların yoğun baskısı altındadır (Artamanov, 1952, s. 74). 1117'den sonra Rus nüfusun bir kısmı hala Don çevresinde kalmışsa da artık yoğun zanaat ve ticaret erbabı nüfusun sahip olduğu rolü edinememiştir (Artamanov, 1952, s. 75).

Kuman-Kıpçakların bozkırı işgal ettiği dönemde Bela Veja'nın Çernigov Knezliğine bağlı bir siyasi birim olması muhtemeldir. Anlaşılan o ki, Ruslar ve Kıpçaklar arasında yaşanan mücadelelere Bela Veja sakinleri de katılmış ve ciddi zarar görmüştür. Ancak Kıpçaklar burayı tam olarak ele geçirememiştir. Yine de Kıpçakların gelişi, Uz ve Peçeneklerin Rus topraklarına göçü buradaki nüfusun yalnız ve çaresiz kalmasına ve bu nedenle de Rus sahasına gitmelerine yol açmıştır. Böylelikle kentin Bela Veja adıyla bir Rus şehri olma hikayesi de bu şekilde sona ermiştir (Artamanov, 2008, s. 578, 580-581).

Sonuç

Sarkel kurulduğu andan itibaren Hazarların yanı sıra Bizans ve Rusların hayatında da önemli olmuş bir yerleşimdir. Stratejik olduğu kadar kültürel bir öneme sahiptir. Onun çok katmanlı yapısı hem Hazar dönemi hem de Rus dönemi hakkında önemli veriler sunar. Don Havzasında kurulmuş olan Sarkel'in, İtil'den Aşağı İtil'e giden yolun bulunduğu sahada Hazarların konumunu güçlendirmek amacıyla inşa edildiği düşünülür. Tam geçitte yer alan kale, batıdan gelen düşmanlara karşı duvarların yanı sıra nehirle de korunmaktadır. İtil'den Don'a ilerleyen göçerler için bir engel oluşturmakla birlikte Don boyunca geçen gemilerle ilgili bir kontrol mekanizması da sağlamış olabileceği belirtilir.

Sarkel'in yapımı konusunda geleneksel yaklaşım Bizans'ın katkısını vurgulamak olsa da inşaatta kullanılan tuğlaların Bizans tuğlalarından farklı şekil ve büyüklüğe sahip olmaları, üzerlerinde bulunan işaret ve sembollerin Türk kültürüne ait izler taşıması gibi özelliklerin yanı sıra hiçbir Bizans inşaat tekniğinin Sarkel'de uygulanmamış olması Bizans'ın inşa kısmına bir katkıda bulunmadığının göstergesi olarak değerlendirilir. Hazarlar kendilerinden danışmanlık noktasında faydalanırken Bizans da Hazarların durumunu yerinde gözlemleyip bilgi toplamak amacıyla kale yapımına katılma talebini kabul etmiş olmalıdır.

Başlangıçta kale olarak öncelikli işlevi yerleşim değil savunma ve korunma amacına hizmet etmektir. Her yıl değişen ortalama 300 kişilik bir nüfusun burada bulunduğu bilgisi mevcuttur. Bu doğrultuda kurulum aşamasında sadece garnizon için binalara ve çeşitli malzemelerin depolandığı ambarlara sahiptir. Nüfus; Uz, Peçenek ve zaman içinde ilave olarak Bulgar ve Slavlardan oluşmuştur.

Svyatoslav saldırısının ardından Sarkel adı, yerini Bela Veja'ya bırakmış ve tam da bu dönemde bir değişim ve dönüşüme uğrayarak yaygın biçimde yerleşim amacıyla kullanılan bir şehir halini almıştır. Kaleden şehre dönüşüm, mimari görünüme doğrudan yansımış ve askeri amaçlı yapılara zaman içinde konut ve zanaat atölyeleri eklenmiştir. 12. yüzyıla kadar önemli bir zanaat ve ticaret merkezi olarak varlığını sürdüren yerleşim Kuman/Kıpçakların saldırıları sonucunda oldukça yıpranmış ve varlığını kaybetmiştir.

TEŞEKKÜR

Harita ve görsellerin düzenlenmesindeki katkıları için değerli öğrencim Hakan KAYA'ya teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- ARTAMANOV, M. I. (1935). "Srednevekovie Poseleniya Na Nijnem Donu Po Materialam Severo-Kavkazskoy Ekspeditsii", *Ízvestiya Gosudarstvennoy Akademii Ístorii Materialnoy Kulturi imeni N. Ya Marra* Vıpusk 131. Leningrad: 81-85.
- ARTAMANOV, M. İ. (1940). "Sarkel i Nekotorie Drugie Ukrepleniya v Severo-Zapodnoy Hazarii". *Sovetskaya Arheologiya*. VI: 130-167.
- ARTAMANOV, M. İ. (1952). "Belaya Veja". *Sovetskaya Arheologiya*. XVI: 42-76.
- ARTAMANOV, M. I. (1956). "Hazarskaya, Krepost Sarkel". *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7, Budapest: 321-341.
- ARTAMANOV, M. I. (1958). "Sarkel Belaya Veja". *Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*. T 1, Moskva Leningrad: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, No 62, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 7-84.
- ARTAMANOV, M. I. (1959). "Ot Redaktora". *Trudı Volgo-Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*. T II, Moskva: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, No 75, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 5-8.
- ARTAMANOV, M. I. (1962). *İstoriya Hazar*. Ermitaj: İzdatelstvo Gosudarstvennogo.
- ARTAMANOV, M. I. (2008). *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- BAYKARA, T. (1990). Göktürk Yazıtları'nın Türk iskân (yerleşme) Tarihindeki Yeri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 38, 17-29.
- BAYKARA, T. (2023). *Türkler ve Şehirleri I*. İstanbul: Post Yayınevi.
- BELETSKY, V. D. (1959). "Jilişa Sarkela-Beloy Veji". *Trudı Volgo Donskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii*. T. II, Moskva: Materialı i İssledovaniya Po Arheologii SSSR, No 75, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR: 40-134.
- BUBENOK, O. B. (2013). "Strategičeskoe Polojenie Sarkela V Stepyah Volgo-Donya". *Bosporskie İssledovaniya*. XXVIII, Simferopol: 318-346.
- EYİCE, S. (2001). "Kale". *DİA*. 24: 234-242.
- FLYAROV, V. S. (1995). "Pravoberejno Tsimlyanskoe Gorodişe v Svete Raskopok 1987-1988, 1990 gg.". *Maiet*. IV:441-516.
- FLYAROV, V. S. (2011). "Goroda" i "Zamki" Hazarskogo Kaganata Arheologičeskaya Realnost. Moskva:Mostı Kulturi.
- FLYAROV, V. S. (2013). "Zametki o Hazarskih i Drugih "Gorodah" Vostočnoy Evropı, Problemy Poiska i İzuçeniya Drevnih i Srednevekovih Gorodov na Yujnom Urale". *Sopredelnih Territoriyah*, Izd-vo BGPU: 52-75.
- FLYAROV, V. S. (2014). "Stroitelnie Materialı Vizantiyskogo Proishojdeniya V Hazarskih Krepostyah Nijnego Dona". *Hazariya V Krosskulturnom Prostranstve: İstoričeskaya Geografiya, Krepostnaya Arhitektura*, (T.M.Kaliina, V. S. Flyarov, V Ya. Petruhin) Moskva: Vıbor Verı:101-159.
- GOLDEN, P. (2006). *Hazar Çalışmaları*. (Çev. E. Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge Yayınları.
- KALİNİNA, T. M. (2014). "Hazariya po Dannım Vostočnih İstočnikov". *T.M.Kalinina, B. S. Flyarov, V. Ya. Petruhin, Hazariya v Krosskulturnom Prostranstve*. Moskva: Vıbor Verı, Rukopisnie Pamyatniki Drevney Rusi: 8-101.
- KARATAY, O. (2010). "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası". *Belleten*. 74/269: 71-112.
- KARATAY, O. (2013). "Hazarlar". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (Ed. O. Karatay, S. Acar). İstanbul: Kitabevi: 335-407.

- KARATAY, O. (2013). "Macarlar". *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (Ed. O. Karatay, S. Acar). İstanbul: Kitabevi: 409-448.
- KORKMAZ, T. (2022). "Hazar Devletine Ait Şehir ve Kaleler". *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 367-386.
- KURAT, A. N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NOVOSELTSEV, A. P. (1990). *Hazarskoe Gosudarstva i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, Moskva.
- OKTAY ÇEREZCİ, J. Ö. (2019). "Hazar Dönemi Sarkel Şehri, Kalesi ve Bir Kısım Arkeolojik Buluntu Örnekleri (Orta ve İç Asya Türk Sanatı Bağlantıları)". *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 28, 1-22.
- OKTAY ÇEREZCİ, J. Ö. (2024). *Hazar Dönemi Sanatı Göktürk Dönemi Sanatından İzlerle*. İstanbul: Yeditepe Akademi.
- ÖGEL, B. (2003). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZCAN, A.T. (2019). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap.
- PETRUHİN, V. (2002). "Hazarskiy Kaganat i Ego Sosedi". *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen Tom I, Narodı Stepnoy Evrazii v Drevnosti*. Kazan: İzdatelstvo "Ruhیات": 296-315.
- PLETNEVA, S. A. (1976). *Hazarı*. Moskva.
- PLETNEVA, S. A. (1996). *Sarkel i Şelkoviy Put*. Voronej.
- PLETNEVA, S. A. (1999). *Oçerki Hazarskoy Arheologii*. Moskva: Mostı Kultırı.
- PORPYROGENITUS, C. (1967). *De Administrando İmperio*. (Grek Text Edited: G.Y. Moravcsik, Çev. R. J. H. Jenkins). Baston: Harvard Universty.
- PORPYROGENITUS, C. (2020). *De Administrando İmperio* (çev: İlhan Aslan). İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- ŞEŞEN, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜCEL, U. M. (2002). "Hazar Hakanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye: 781-813.

EXTENDED ABSTRACT

The Khazar Khaganate period is remarkable in many ways. When it comes to this period, perhaps the first thing that is emphasized is trade. Issues such as religious diversity and administrative structure come to the fore. In addition to these, there is a great development in terms of settlements or fixed places. There are various debates as to whether settlements in this period can be characterized as cities. The general approach regarding Sarkel is that Sarkel was initially a fortress, but over time, as the population increased and crafts and trade became more widespread in and around the fortress, it turned into a city.

Castles, which are a part of military architecture, were generally built at strategic points such as crossroads, passages or promontories leading to the sea. The geographical features of the site were given priority to facilitate the defense of the castle. It is known that the area where Sarkel was founded was a living area before. The geographical location of any settlement has a direct impact on the socio-economic and architectural structure. Looking at Sarkel from this point of view, the fortress is located on a promontory on a low bank of the Don River.

The unrivaled dominance of the Khazars in this area began to change in the 9th century with the arrival of the Hungarians and Pechenegs, followed by the emergence of the Russian knezliks and the Byzantine threat to the Black Sea coast. The emergence of dangers and threats led to the adoption of certain measures, of which the construction of Sarkel must have been one.

At first glance, the idea that the fortress was built as a defense against the Pechenegs arose. However, Sarkel was built before the arrival of the Pechenegs, and in fact, Hungarians were present in these steppes at that time. Considering that Sarkel was not built on the river, but on the land route that the river crossed, the fact that the fortress was built in a place unsuitable for river surveillance suggests that the construction was far from the purpose of controlling the waterways leading to the Don. Although it is a fact that Sarkel's role in commercial activities gradually increased over time, it would be misleading to think that the initial purpose of its construction was directly trade. Built on the land route across the river, Sarkel must have served the purpose of strengthening the Khazars' position in the west and northwest, where the road from the central Itil to the Lower Itil opened.

Although the traditional approach to the construction of Sarkel is to emphasize the Byzantine contribution, the fact that the bricks used in the construction had different shapes and sizes than the Byzantine bricks, that the signs and symbols on them bore traces of Turkish culture, as well as the fact that no Byzantine construction techniques were applied in Sarkel is considered an indication that Byzantium did not contribute to the construction. Byzantium must have accepted the Khazars' request to participate in the construction of the fortress in order to observe the Khazars' situation on site and gather information while the Khazars benefited from their counseling. It is known that the military garrison of the fortress was composed of nomads under Khazar rule, Uzs and Pechenegs. Judging from the ceramics and various housing types, the population of the settlement was ethnically diverse as it changed over time.

The investigations revealed the existence of basically three different groups. The first group is the carriers of the Saltov culture, which is considered to include Alans and Bulgarians. The second one is the nomads and the last one is the Slavs.

After Svyatoslav's attack, the name Sarkel was replaced by Belaya Veja, and it was precisely during this period that it underwent a change and transformation and became a city used for settlement purposes. The transformation from a fortress to a city was directly reflected in the architectural appearance and military buildings were gradually replaced by housing and craft workshops. Until the 12th century, the settlement, which continued its existence as an important craft and trade center, suffered from the attacks of the Kuman/Kipchaks and lost its existence.